Кым-даа, чүц-даа уттундурбаан

АРАВЫСКА БӨДҮҮН

1969 чылдың часкаар ынчангы Каа-Хем районнуң Бүрен-Бай-Хаак суурунуң интернационалчы чүс-чүс чурттакчы чону Совет Эвилелиниң Маадыры Василий Петрович Брагинни амыдыралдың сөөлгү оруунче үдээн. Оон бээр таптыг-ла 40 чыл эрткен.

Дүүн, Улуг Тиилелгениң 64 чылының бүдүүзүнде, Бүрен-Бай-Хаак сумунуң хамык улуг-бичии чону, Кызылдан чалаткан аалчылар болгаш даргалар чаңгыс чер-чурттуу Маадырның суурда чевээн чаартып, аңаа чаа тураскаалды ажыткан. Ооң үгле Маадырның чуруун база адын сиилбип кылган кара маны даш самбыразы чүс килограмм ажыг болуп турар...

Бистиң аравыска мындыг Маадыр чурттап чораан деп үвени амгы үеде чүгле билир-ле улус билир. Аныяк-чалыы салгал ону шуут билбес чыгыы. Чүгле харын Василий Петрович Брагинниң чаңгыс чер-чурттуглары – бүрен-бай-хаакчылар-ла, эки билир. А херек кырында тыва черге эрткен чүс чылдың ортаа үезинде эрес-маадырлыг бөдүүн ол орус сөөктүг хамааты ажылдап-чурттап, республиканың экономиктиг хөгжүлдезинге үлүг-хуузун шаа-биле киирип чораан.

Чогум В.П.Брагин Тывага төрүттүнмээн. Ол Саян артында кожавыс Ермаковск суурга 1926 чылда «төк кээп дүшкен». Ынчалза-даа Маадыр дириг чорда, ону үш черниң чурттакчылары – Ермаковск суурнуң, Тываның болгаш Белоруссияның чоннары, боттарының чаңгыс чер-чурттуу деп санап чорааннар. Оон бээр хөй-ле суг ага берген...

В.П.Брагин каржы-дошкун дайын чылдарының соонда Тывага келгеш, өг-бүлези-биле көдээге он алды чыл ажылдап-чурттаан. Ооң мурнунда үгле Ада-чурттуң Улуг дайынының фронтуларынга дайылдажып чораан. Оттуг чылдарның көзү имистелип өжүп, тайбың амыдырал эгелээрге, көдээ ажыл-агый школазын дооскаш, чер ажылынга чугула агротехник мергежилди чедип алган.

Комсомолчу Василий Брагин Ада-чурттуң Улуг дайынының канчаар-даа аажок аар-берге ийиги чылында, 1942 чылдың июнь айда, үгле 16 харлапкаш, Кызыл Армияже эки тура-биле чорупкан. Сибирьден элээди оолдуң хар-назынын өөренип көргеш, командылал чери баштай ону биче командирлер школазынче өөредип чоруткан. Вася кызып, шыдамык өөренген.

Он чеди харлыг В.Брагинге биче сержант эргени тывыскаш, 1943 чылдың май айда фронтуже, 159-ку адыгжы дивизияның 491 адыгжы полугунуң бир салбырының командиринге томуйлааш, чорудупкан. Аныяк сержант дайзын-биле баштай Барыын, а ооң соонда 3-кү Белоруссия фронтузунга дайылдашкан.

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында Василий фашистер-биле эрес-маадырлыг тулчуп чораанын ооң дайынчы шаңналдары херечилеп чораан. Ол үгле чаңгыс 1943 чылдың дургузунда Кызыл Тук ордени, Алдар орденинин 3-кү чергези болгаш үш дайынчы медальдар-биле шаңнаткан. Ынчалза-даа ол-ла үениң иштинде ийи катап балыгладып «четтигипкен», үгле дайынчы госпитальдарга чыдарындан ойталап турган. Шериг кезээниң эмчи-санитарлыг батальоннуң эмчилериниң хайгааралынга азы өскээр чугаалааргa, бүгү үеде дайынчы чыскаалга турган деп болур.

Василий Брагин дараазында 1944 чылдың июнь айда сураглыг «Багратион» шериг операцияны (Кызыл Армияның 1944 чылдың июнь-август айларда Белоруссияның девискээринге чорутканы улуг шавар халдаашкын операциязының чажыт ады) эрттирип турда, онза маадыржаан. Полк дайзынның камгалалын июнь 23-те Витебск областың Шельмино суурнуң чоогунга тулчуушкун үезинде узуткап турда, кызыл чадаг шериглерниң шавар халдаашкынынга шаптыктап турар немец дзотче халдаар болгаш ону узуткаар даалганы командирлер В.Брагинге берген.

Артиллерияның деткимчезиниң соонда, аныяк биче сержантының салбыры халдаашкынче кирипкен. Ынчалза-даа дайынчыларның маадырлыг халдаашкыны мина салган шөлге «харлыга» берген. Ынчан салбыр аткылашпышаан, миналар арыглаашкынынче кирипкен. Василий боду 16 минаны узуткап, күш чок болдурган. Шөл арыглаттынган соонда, салбыр катап-ла халдаашкынче кирипкен.

В.Брагин немец камгалал оңгарынче бир дугаар кире халып келгеш, бижек-биле үш фашисти өлүрген. Дзотка турган немец солдаттарны ийи пулемеду-биле кады тудуп алгаш, кызыл шериг адыгжы батальоннуң бурунгаарлаашкынын магадылаан. Ол тулчуушкун үезинде биче сержант В.Брагин боду хуузунда 40 гитлержини оларныңна пулемеду-биле адып узуткаан!

Кажан ол дугайында фронтунуң штавынга дыңналы бээрге, шериглерниң командылакчызы, Армия генералы Черняховский 491 дугаар полктуң командиринге В.Брагинни төрээн чурттуң эң дээди шаңналынче киирерин саналдаан. Документиге полководчу мындыг сөстерни бижээн: «Эш В.П.Брагин дайзынның камгалалын чаза былгаарынга көргүскен кончуг эрес-маадырлыг чоруу дээш Совет Эвилелиниң Маадыры атты аңаа тыпсырынга төлептиг». Ооң соонда шаңнал саазынны Москваже чорудупкан.

Белоруссияны фашистерден хостаан соонда, В.Брагинниң шериг хүлээлге эрттирип турганы полк дайзынны Литваның девискээринге узуткаарын уламчылаан.

Дайзынның Неман хемниң барыын эриинге турган камгалалын чок кылып турда, В.Брагин салбыры-биле удурланыкчызының турар черинче бир дугаар халдап киргеш, хуузунда 4 гитлержини узуткааш, 2 кижини тудуп алган. Дайзынның камгалал шугумун узуткаарынга мергежээн биче сержантының салбыры немец-фашистер ортузунга коргуушкунну тарадып турган. Неман хем эриинге халдаашкын тулчуушкуннарының үезинде ооң командылааны салбыр бир рота хире (100 ажыг) фашисти узуткааш, он бир кижини диригге тудуп алган.

Дайын үезинде айлар-чылдар билдирер эвес, олар дүргени кончуг эртип турган. В.Брагин каржы-дошкун тулчуушкуннар үезинде эвээш эвес дайынчы эш-өөрүн чидирген. Кажан Кызыл Армия улуг Совет Эвилелиниң барыын девискээрин немец-фашист эжелекчилерден хостаан соонда, ооң база эштериниң хостакчы тулчуушкуну Чөөн Пруссияга (Германияга) уламчылаан. Василий Брагин мурнунда ышкаш база-ла эки дайылдажып чоруп турган.

Аңаа дайылдажып чоруп турда, ооң дайынчы эштери бир часкы хүн командиринге байыр чедирип келгеннер. Ынчан-на хамык үве билдине берген: – В.Брагинге чурттуң удуртулгазы Совет Эвилелиниң Маадыры деп бедик атты 1945 чылдың март 24-те тывыскан болган! ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М.Калининниң ол дугайында Чарлыы эртенинде дораан «Правда» солунга чырыкче үнүп, парлаттынган болган.

Оон бээр ам 64 чыл эрткен. Василий Петрович Брагинниң чаңгыс чер-чурттуглары – улуг назылыг каа-хемчилер, ону ам-даа утпаан, сактып чоруурлар. Маадыр боду 1953 чылдан 1969 чылга чедир, дайынга алган балыгларындан чок болурунга чедир, Тыва АССР-ниң Каа-Хем районунуң «Бүрен» совхозунга улуг агроном болуп ажылдап чораан. Алдарлыг фронтучунуң чевээн чаңгыс чер-чурттуглары бо чылын катап чаартып турары – ооң маадырлыг чоруунга, ажыл-амыдыралынга хүндүткел-дир. Канчап билир, удавас Кызыл хоорайда парк аксында Маадырлар аллеязынга бо бөдүүн Маадырның хөрек тураскаалы база көстүп келир чадавас. Шынап-ла, кым-даа, чүүдаа уттундурбас ужурлуг...

Дун-оол ШУЛУУНАЙ.

Дайын чылдарындан сан-чурагайлар

ЫЯДЫНЧЫЫ-БИЛЕ АШТЫРГАН

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында Кызыл Армияның эглип келбес кижи чидириглери герман чепсектиг күштерден 10,3 катап хөй болган, а совет шериглер дайынны үгле хөй «эзт»-биле чаалап ап шыдаан дээн чижектиг шын эвес бодалдар (бадыткалдар) чурттуң-даа, даштыкы-даа политиктерниң болгаш эртемденнерниң ортузунда дыргын тараан. Ол ылап-ла ындыг бе дээрзин илередири-биле төп парлалгага чырыкче үнүп турган чамдык архив материалдарындан алган сан-чурагайларны ажыглап, барымдаалыг фактылар-биле быжыглаттынмаан ол хамык бодалдарның шынга дүүшпезин бадыткаарын оралдажып көрээли.

Шак ындыг чугаалар бистиң чурттуң төөгүзүн карартыр хөөн-биле барыын чурттарның сагыштыы-биле чорудуп турары ажыл болур. Ол дээрге делегейде амгы үеде чоруп турар үшкү «информастыг» дайынның бир кезээ-дир. Даштыкы пропаганда шак ындыг меге медээ-биле амгы өзүп орар салгалга Россияның кошкаан көргүзер сорулгалыг.

Ындыг суртаалды болдурбазы-биле «Чажыт байдалын ап каапкан. ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң дайыннарга, дайынчы хөделиишкиннерге болгаш шериг чөрүлдээлерге чидириглери» деп документалдыг статистиктиг шинчилелдер номун (М., 1993) номчуулу. Бо номда киирген сан-чурагайларны бүгү делегейниң быжыг, шын туруштуг төөгүчү эксперттери шынга дүгжүп турар деп санап турар.

Номну белеткеп турда, дайынга киришкен хамык чурттарның албан езу документилерин ажыглаан деп үвени баш бурунгаар демдеглээри чугула. Ынчап кээрге, ында кирген сан-чурагайлар дөгерези шын.

Ол езугаар Ийиги делегей дайынының чылдарында (Ада-чурттуң Улуг дайынынга) ССРЭ-ниң фашистиг Германияга болгаш ооң эвилелчилери – Финляндияга, Венгрияга, Румынияга, Италияга (итали шериглер Сталинград тулчуушкунунга идепкейлиг киришкен), а ол ышкаш Япония-биле дайынга кижи чидириглери ниитизи-биле **8 млн. 668 муң 400 кижи** болуп турар.

Германияның болгаш ооң чашпаа эвилелчилериниң ССРЭ-ге удур дайынының фронтуларга чидириглери **8 млн. 649 муң 500** кижи болган. Ооң кадында Японияның квантун шерии ССРЭ-ге удур шериг хөделиишкиннер үезинде (1945 чылдың август-сентябрь айларда) **83 муң 700 кижи** дириг күжүн чидирген болгаш **640 муң ажыг солдаттары болгаш офицерлери** туттурган.

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында тайбың хамааты хөй совет улустуң өлүрткенинге «вермахтың тиилеттирбес шериг күчү-күжү» эвес, а гитлержилерниң араатанзыг узуткаашкыннары буруулуг деп санап турар.

Дайын чылдарының үстүнде шериг сан-чурагайларны алгаш көөрге, Кызыл Армия биле ооң удурланыкчыларының шериг чидириглери колдуу дөмей-дир. Ынчалза-даа ол дайынга ССРЭ тиилеп каан, а гитлержи Германия ыядынчыы-биле аштырган...

Бистиң корр.